

ATATÜRK, CUMHURİYET VE LÂİK HUKUK

SÜLEYMAN KAZMAZ*

Cumhuriyet ve lâik devlet, Atatürk'ün en büyük eseri olarak tarihimizin akışı içinde yıkılışı izleyen yeni bir yükselme döneminin temel kavramlarıdır. Anadolu'yu sömürge haline getirmek isteyen Bauluların işgal ve istilâsına karşı cephede kazanılan zaferden sonra Türk dünyasını yeni bir medeniyete ulaştırabilmek için köklü bir atılım gerekiyordu. Öyleki yıkılış olayı bir daha yaşanmamak üzere gerilerde kalsın, Türk soyu, geçmişteki gibi gelecekte de çağın en üstün medeniyetini yaratabilsin. Bu amaca, ancak, yeni bir devlet kurmakla varılabilirdi; İstiklâl Savaşı böyle bir mücadelenin ortamını hazırlamıştır.

Yeni devletin yapısı, üstün bir medeniyeti ortaya koyabilecek nitelikleri taşımalıydı. Bunu gerektiren sebepler vardı. Türk tarihinde Cumhuriyetle başlayan yeni medeniyet çağı, Batı karşısında yenilen ve tarihe malolan Osmanlı İmparatorluğu'nun bıraktığı boşluğu doldurmak durumundaydı. Osmanlı devletinin yıkılış sebebi, Osmanlı medeniyetinin Avrupa karşısında yaşamak gücünü yitirmesinden kaynaklanmıştı. Osmanlılarla Avrupa arasında yüzyıllar boyu sürüp gelen bitmeyen savaşlar, medeniyetin aynı düzeye çıkarılamaması yüzünden yitirilmişti. Eğer Osmanlı medeniyeti Batudan üstün, hiç değilse, aynı nitelikte olsaydı kuşkusuz 1918 felâketi yaşanmıyacaktı.

Medeniyet bir yönüyle, milletlerin, devletlerin varlıklarını koruma ve savunma vasıtasıdır; güçlü medeniyete sahip olamıyan devletler ve milletler, savaşı kazanamazlar, başkalarının istilâsına, işgaline uğrarlar, daha kötüsü esir olmaktan kurtulamazlar. Birinci Dünya Savaşı sonunda Anadolu'nun bir kısmının düşman eline geçmesinin sebebi, Osmanlı medeniyetinin sömürgeci Avrupalılar kadar güçlü olmamasından doğmuştur. O halde meseleyi medeniyet açısından ele almak, Türk milletinin yer yüzünde, özellikle Avrupa karşısında bağımsız bir toplum olarak yaşamasını sağlayacak yeni ve üstün bir medeniyet kurmak gerekliydi. Bu da ancak yeni devletle mümkündü.

Devlet, teşkilâtlanmış bir millet topluluğudur; başka bir deyimle, millet, varlığını korumak ve yüceltmek için devlet olarak teşkilâtlanmak zorundadır. Bu bakımdandır ki devlet teşkilâtının, kısaca, devletin görevi, milleti kuru-

---

* Atatürk Kültür Merkezi Asli Üyesi.

mak ve yükseltmektir. Eğer Osmanlı devleti, Batılı sömürgeciler karşısında bu görevi yerine getirebilseydi kuşkusuz yenilmezdi, yıkılmazdı; Anadolu iş-gale, istilâya uğramazdı. Acı olaylardan çıkarılan sonuç şudur ki, Avrupa'nın yanında yaşayabilmenin tek şartı güçlü bir medeniyet yaratmaktır. O halde yapılacak ilk iş, Osmanlı devleti yerine bu amaca ulaşmayı sağlayacak nitelikte bir devlet oluşturmaktır.

Yeni bir devlet kurma zorunluluğu belirince, ele alınması gereken ilk mesele devletin yapısıydı. Osmanlı devleti, milleti ve vatani koruyamamıştı, üstelik yıkılmıştı. O halde yeni devletin, başka bir nitelikte, milletin bağımsız olarak yaşamasını sağlayacak medeniyeti gerçekleştirebilecek bir yapıda olması gerekiyordu. Cumhuriyet ve lâik hukuk böylesine hayatî bir ihtiyaçtan doğmuştur.

Devlet, önce bir hukuk düzenidir. Lâiklik, din esasına dayanmayan, iktidarını dinden, ilâhî güçten aldığı ileri sürmeyen bir devlet yapısının anlamıdır. Konuyu açıklığa kavuşturabilmek için önce bu iki kavram üzerinde durmak gerektir.

Din, kişinin benliğinden kaynaklanan bir inanç düzenidir. Hayat, sınırsız meselelerden oluşan bir mücadele alanı, bir sorular yumağıdır. Ne var ki kişinin gücü bütün meselelerin, bütün soruların üstesinden gelmek için yeterli değildir. Çünkü bu güç, sınırlıdır; bu noktada sona erer. Bu bakımdan insan, gücünü aşan olaylar ve meseleler karşısında sığınacak, yardım isteyecek, madde ötesi yüce bir varlığa inanmak ve bağlanmak ihtiyacındadır. Klan döneminin toteminden başlayan, putperestlik ve çok tanrılı çağlardan geçen bu ihtiyaç tek tanrı inancına ulaşmıştır. Kişi, gücünün yetmediği yerde ve zamanda ona sığınır, ondan yardım ister, bilgi dünyasıyla kavrayamadığı olayları onun gücüne bağlamak suretiyle açıklar, onun tarafından yaratıldığına, hayatın onun eseri olduğuna inanır.

Tanrı inancına dayanan din, insan yaşayışında önemli bir yer tutar, ilişkilerin düzenlenmesinde birçok kurallar ortaya koyar. Bunların başında iyilik gelir; geniş deyişle din, insan ilişkilerini iyilik esasına dayandıran bir ahlâk düzenidir; insanları sevmek, insanlara iyilik ve yardım da bulunmak, doğruluktan ayrılmamak, her türlü kötülükten uzak kalmak, dinin temel ilkesini oluşturur. Denebilir ki dinin öteki kuralları bu amaca yöneliktir. Bunların başında ibadet gelir.

İbadet, madde üstü heyecan ihtiyacını karşıladıktan başka kişinin Tanrı huzuruna çıkışını ifade eder. Onun için insan ibadet anında, bir bakıma hesap verme durumundadır; böylece iyiliğe yaklaşma, iyilik yapma ve kötülük-

ten uzaklaşma yönelişlerini pekiştirir; aynı zamanda iyilik yapmanın tadını duyar, dinî deyimle, savap işlemenin, kötülükten arınmanın, günahtan uzak kalmanın zevkini yaşar. Böylece verdiği nimetlerden ötürü Tanrı'ya şükran borcunu yerine getirir. Bütün bunlar iyi bir insan olmanın mutluluğunu kazandırır ve ebedî hayatın yolunu açar. Çünkü insanda sınırsız bir yaşama tutkusu vardır.

Yaşamak, ölümlle sona erer. Ne var ki insan hiçbir zaman buna inanmak istemez, ölümden sonra da devam ettiğine bağlanmak suretiyle hayatın sınırsızlığını bir ihtiyaç olarak benliğinde duyar. İşte bu noktada savap ve günah ve ölüm sonrasına hazırlanmak kavramları kendini gösterir, sonra da cenneti mükâfat, cehennemi mücazat olarak kişinin benliğine maleder. Böylece din, insan sevgisi, iyilik düzeni; madde üstü yüce bir inanç ve heyecan dünyası halinde kişinin manevî hayatının ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Din yanında insan hayatı açısından önemli kavramlardan biri de hukuktur.

Hukuk, insanın maddî ve manevî yapısından doğan yöneliş ve ihtiyaçların gerekli kıldığı bir kurallar düzenidir.

Toplu halde yaşamak, insan için vazgeçilmez bir hayat tarzıdır; insanlar her yerde, her zaman bir arada bulunmuşlardır. Bu zorunluluk yanında kişinin ruh ve beden yapısından gelen yönelişlerin yarattığı meseleler vardır; başka bir deyimle, kişinin iç hayatında bulunan itici güçler, beden hareketleri ve davranışlar şeklinde gerçekleşir. Bunlar yapıcı –olumlu ya da yıkıcı–olumsuz niteliğe bürünerek ortaya çıkarlar. Yapıcı güçlerin, insanların kaynaşmalarını, mutluluğa erişmelerini sağlamalarına karşılık, yıkıcı olanlar kişileri birbirinden uzaklaştırır, bir arada, barış ve uyum içinde yaşamalarını imkânsız kılar. Bu gerçek durum, toplu halde ve fakat huzurlu bir hayat sürmeyi sağlayacak düzenleyici kuralların, ortak duygu ve düşüncelerin oluşmasını gerekli kılmıştır. Böylesine köklü bir ihtiyaçtan doğan hukuk kuralları, din kurallarının yanında önemli bir yer tutar.

Hukuk kurallarıyla din kuralları arasında bazı farklar vardır; din kurallarının gereklerinin yerine getirilmesinin kişinin iradesine, vicdan gücüne bırakılmasına karşılık, hukuk kurallarına uymak zorunludur. Bu zorunluluk devletin doğuşuna yol açmıştır; hukuk kurallarının uygulanması devlet tarafından üstlenmiş, ayrıca yaptırıma bağlanmıştır. Böylece kişilerin yıkıcı-olumsuz davranışlarının önlenmesine, toplum hayatının huzurlu ve uyumlu olmasına çalışılır.

Hukuk düzeni, kişiler arasındaki ilişkilerle devlet-yurttaş ilişkilerini şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumun daha iyi ve daha ileri bir düzeye ulaştırılmasının gerektirdiği tedbirlerin esaslarını kapsar. Bu suretle topluma huzurlu ve daha iyi bir hayat sağlamak amacını taşıyan hukuk düzenini uygulamakla yükümlü bulunan devlet, kişinin üstünde bir güç halinde toplumda yer alır. Devletin başlıca niteliğini oluşturan bu güç, iktidar, siyasî iktidar şeklinde tanımlanır. Kişi mutlu ve yüce bir hayata kavuşabilmek için bu güce uymakla yükümlüdür, gerçek deyişle, görevlidir. Bu görev, bu yükümlülük, siyasî iktidarın, başka bir deyişle devlet gücünün, kaynağının, dayanağının özelliğinden gelmektedir.

Geçmiş dönemlere gidildikçe, siyasî iktidarın, genellikle dinî, ilâhî güçlere, Tanrı'ya dayandırıldığı görülmektedir; topluma egemen olan, böylece hukuk düzenini uygulayan iktidar sahibi kişi ya da toplulukların, kısa deyişle devletin, yönetim gücünü Tanrı'dan, dinden aldığına inanılırdı; siyasî iktidarın Tanrı'dan, madde ötesi güçlerden geldiği ileri sürülürdü; iktidar sahipleri Tanrı'nın yer yüzündeki gölgeleri idi; insanları, toplumu yönetmek görevini Tanrı onlara vermişti.

Yavuz Sultan Selim döneminde İslâm halifeliğinin kabulü, Osmanlı padişahının aynı zamanda İslâm halifesi unvanını ve sıfatını alması sonucunda devlet, dine, ilâhî iradeye dayanan bir yapıya bürünmüş, genellikle İslâm dininden kaynaklanan kurallarla egemenliğini sürdürmüştür.

Hukuk kurallarının, dolayısıyla bu kuralları uygulamakla yükümlü olan devletin oluşmasını sağlayan unsurlar vatan, bağımsızlık ve millettir. Birinci Dünya Savaşı sonunda memleketin işgale ve istilâya uğraması yüzünden Osmanlı devleti bunlardan uzaklaşmıştı. Muhteşem devleti bu akibete sürükleyen sebepler tarihimizin derinliklerine kadar inmektedir.

Orta Çağ'da Osmanlı İmparatorluğu Bağdat'tan Viyana'ya, Kırım'dan Cezayir'e kadar uzayan coğrafyaya hakim, kıtalar arasında denge sağlayan siyasî bir güce, bu gücü ayakta tutan bir medeniyete sahipti; engin dünya görüşü, insan değeri, çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup toplulukların bir arada, barış ve huzur içinde yaşamalarını sağlayan hoşgörü düşüncesi bu medeniyetin belirgin nitelikleriydi. Bundan başka canlı gücüyle işliyen el sanatları, halkın ve sınırdan sınıra koşan orduların beslenme, giyinme, barınma ve savunma ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle toplumu yüksek bir refaha ve imar düzeyine ulaştıran üretim hayatı, Orta Çağ Türk medeniyetinin maddî yönünü oluşturuyordu. O kadar ki bu gelişim, maddî ve manevî perişanlık içinde bunalan Avrupa'yı aynı imkânlara erişmek yolunda harekete geçirmişti. Haçlı Seferleri, Marko Polo ve Polo kardeşlerin Asya kıtasına, Türk ül-

kelerine gerçekleştirdikleri seyahatlar, doğu kaynaklarına varmak düşüncesinin uygulamaya konulmasını ifade eder. Ne yazık ki Osmanlı devleti yöneticileri, Batılıların, doğudan, Asya'dan ve Türk ülkelerinden edindikleri bilgiler doğrultusunda yürüyerek yarattıkları Yeni Çağ'ın sanayi medeniyetini izliyemedikleri, zamanında gerekli tedbirleri alamadıkları için çöküntüyü önleyememişlerdir.

Haçlı Seferleri başarılı olamamıştır ama, Yeni Çağ'ın kuruluşunda yararlandıkları birçok medeniyet eserlerinin Avrupa'ya taşınmasını sağlamıştır. Marko Polo ve Polo kardeşler Asya'ya ve Türk ülkelerine yaptıkları seyahattan yeni bilgiler, özellikle, coğrafi bilgilerle dönmüşlerdir. Bu bilgileri uygulama alanına koyan İspanya ve Portekiz gemicileri büyük denizlere açılmışlar, Amerika'yı keşfetmişler, Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan'a, Uzak Doğu'ya vararak yeni topraklar elde etmişlerdir. Bunun yanında Asya'dan, Türk ülkelerinden akan bilgiler sayesinde Batı'da müsbet ilim çağı açılmış, gözlem ve deney yoluyla tabiat kaynaklarına ulaşılmış, elde edilen gaz, buhar ve elektrik gibi canlı olmayan güçlerin hayata uygulanması canlı gücüne dayanan el sanatlarından, küçük sanatlardan yeni üretim düzenine geçilmiş, büyük sanayi kurulmuş, tabiat kaynakları insanın emrine ve hizmetine verilmiştir. Yeni topraklardan, Asya ve Afrika ülkelerinden elde edilen ham maddeleri Avrupa'ya taşıyor, fabrikalarda üretilerek sanayileşmemiş ülkelere satılıyor, Batıda büyük bir servet meydana geliyor. Böylece kurulan sömürge düzeni sayesinde Avrupa, üstün bir maddî güce, imar ve refaha kavuşmuş, dünya egemenliğini ele geçirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yikan güç budur; Osmanlı devleti, yeni üretim düzenini uygulayamamak, dolayısıyla el sanatlarından büyük sanayie geçememek yüzünden çökmüştür. Bu sonuç büyük kavramların yanlış yorumlanmasından meydana gelmiştir.

Büyük kavramlar, milletlerin ve insanlığın üstün bir hayat düzeyine, huzura ve mutluluğa kavuşturulması amacına yöneliktir. Fakat aynı kavramların zarar meydana getirdikleri de olmuştur; büyük kavramları şekil olarak ele alan ve fakat kapsamalarını kendi maksat, yöneliş ve menfaatleriyle dolduran, dolayısıyla kavramları kendi tutkuları doğrultusunda yorumlayan iktidar sahibi kişi ve topluluklar, milletleri ve insanlığı acı sonuçlara, hatta felâketlere sürükler. Bu gibiler, büyük kavramları, iç dünyalarındaki olumsuz itici güçlerin gerçekleştirilmesinin vasıtası haline getirir, bu yönde uygulamaya koyarlar. Açık deyişle, insanların refahı ve mutluluğu yolunda inanılan ve bağlanılan büyük kavramların, iktidar sahipleri tarafından kendi istek ve tutkularının gerçekleşmesi için kullanılması yüzünden pek çok felâketlerin doğ-

duğu tarihin acı gerçeklerinden biridir. Osmanlı devleti de büyük kavramların böylesine yorumlanması ve uygulanması yüzünden çökmüştür.

Büyük sanayi müsbet ilme dayanır. Müsbet ilim gözlem ve deney yoluyla elde edilen bilgilerden oluşur, gözlem ve deney yöntemiyle tabiat kanunlarına ulaşmak, böylece tabiata hakim olmak suretiyle kaynakları insanın emrine ve hizmetine vermek, müsbet ilmin temelini ve amacını meydana getirir. Avrupalı bu yolda yürüyerek sanayii kurmuş, dünyaya hakim olmuştur. Fakat Osmanlı devletinin aynı gelişmeyi gerçekleştirememesi, büyük kavramlarda olan din alanındaki yanlış yorumdan kaynaklanmıştır.

Osmanlı devleti döneminde konumuz bakımından önem taşıyan tartışmanın esası, kanun mümkün müdür, zarurî midir, düşüncesine dayanır. Müsbet ilim açısından kanun, geniş deyişimiyle, tabiat kanunu, olaylar arasındaki sabit ve zarurî münasebetleri ifade eder; bir olay meydana geldiği zaman ona bağlı olan ikinci olay da gerçekleşir; belli şartlar oluşunca yağmur yağar. Bunlar tabiat kanunlarıdır; tabiatta olaylar bu kanunlara göre cereyan eder; tabiata hakim olan güç bu kanunlarda kendini gösterir. İnsan, müsbet ilim yöntemleriyle, aklını kullanarak, gözlem ve deney yoluyla kanunlara ulaşmakla tabiata hakim duruma gelir, dolayısıyla tabiat güçlerinden ve kaynaklarından yararlanır. Bu yolda yapılan çalışmalarla imara ve refaha ulaşılır. O halde imara, refaha, dolayısıyla, mutluluğa ulaşabilmek için önce tabiat kanunlarını bilmek gerekir. Yeni Çağ Batı dünyasını yaratan güç bu düşünceden, daha doğrusu, müsbet ilimden doğmuştur. Ne var ki Osmanlı düşünce dünyası, müsbet ilim yoluyla tabiat kanunlarına ulaşmak, böylece tabiata hakim olmak ve tabiattan yararlanmak görüşüne itibar etmemiş, bu yüzden sanayii kuramamış, iktisadî bakımdan olduğu kadar siyasî bakımdan da gücünü yitirmiştir. Bu sonuç dinî tefekkürden kaynaklanmıştır.

Dinde esas Tanrı'ya, Tanrı'nın gücüne inanmak, daha üstün bir güç tanımamaktadır. Bu inanıştan hareket edildiği zaman tabiata Tanrı gücünün hakim olduğu, Tanrı gücünden üstün bir kanun, bir tabiat kanunu düşüncesine itibar edilemeyeceği anlaşılır. Bu durumda kanun zarurî değil, mümkündür, dolayısıyla, olaylar arasında sabit ve zarurî münasebetler yoktur; olaylar ilâhî iradeye bağlıdır; ilâhî irade doğrultusunda akıp gider; Tanrı iradesi isterse olaylar gerçekleşir, istemezse olaylar meydana gelmez. Tanrı iradesi dışında bir kanun, olayları yöneten bir kanun gücüne yer verilemez. İşte bu noktada dinden gelen Tanrı inanışıyla müsbet ilmin varmak istediği, daha doğrusu ortaya koyduğu kanun düşüncesi arasında bir çatışma mey-

dana gelmiştir. Müsbet ilme göre olaylar arasında sabit ve zarurî münasebetler vardır, bu da kanun kavramıyla açıklanır. İnsan kanuna ulaştığı zaman olayları yönetme ve tabiat kaynaklarından yararlanma imkânını elde eder. Oysaki dinden gelen inanışa göre olaylar arasında böylesine sabit ve değişmez münasebet yoktur; bütün tabiat olayları, ilâhî iradeye bağlıdır; olaylar, tabiat güçleri, Tanrı'nın iradesi doğrultusunda gerçekleşir. Bunun dışında, daha üstün bir kanun kavramı ve düşüncesi söz konusu edilemez. Bu bakımdan insan Tanrı gücüne inanmalı, Tanrı iradesine bağlanmalı, olaylara boyun eğmeli akıl, gözlem ve deney yoluyla kanun kavramına ulaşma çabasına girmemelidir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, bu inanış düzeni Osmanlı devletinin müsbet ilim ve sanayi yolunu izlemesini önlemiştir. Oysaki ortada yanlış bir yorum, yanlış bir anlama vardı.

Din ve hukuk gibi büyük kavramlar, topluma hizmet, insanları yüceltme yolunda uygulanmak için ortaya atılmıştır. Böyle yapılmaz da büyük kavramlar, hizmet için değil, nimet için, iktidarı ele geçirmek ve ele geçirilen iktidarı sürdürmek gibi iktidar sahiplerinin istek ve menfaatleri yolunda kullanılacak şekilde yorumlanır ve uygulanırsa büyük zararlara sebebiyet verilmiş olur. Gerileme döneminde Osmanlı devletinde görülen durum budur; yanlış yorum yüzünden müsbet ilim ve sanayi çağına girilememiş, Avrupa'yla rekabet edilememiş, bu sebeple devlet iktisadî gücüyle savunma gücünü yitirmiş, dinden yararlanarak iktidarı sürdürmek isteyen siyasî iktidar sahipleri, halka hizmetten uzaklaşarak dine dayandırdıkları iktidarlarını kendi şahısları için dünya nimeti elde etme vasıtası haline getirmişlerdir.

İnsan, akıl gücünü, gözlem ve deney yeteneklerini kullanarak müsbet bilgiye ve tabiat kanunlarına ulaşmıştır. Akıl ve yetenekler Tanrı'nın vergisidir. Şu halde elde edilen bütün bilgiler, Tanrı'nın eseri olan güçlerle sağlanmıştır. Bu bakımdan tabiat kanunlarına ulaşılması, tabiat kaynaklarından yararlanma düşüncesi Tanrı inanışıyla çatışacak, Tanrı inanışına aykırı düşecek bir nitelik taşımamaktadır. Çünkü hepsi Tanrı'nın insana verdiği aklın ve yeteneklerin sonucudur. Fakat dinî kavramlarının yanlış yorumlanması, bu durumu dine aykırı bir olay şekline dönüştürmüştür; din adına çıkarılan engeller aşılamamış, din esasına dayanan devlet de bu alanda ilerleme imkânı sağlamak şöyle dursun yapılan girişimleri ortadan kaldırmıştır; dine dayanan devlet yapısı, akıl ve müsbet ilim çağının başlatılmasına meydan vermemiştir.

Osmanlı devleti döneminde akıl ve müsbet ilim çağının açılması için girişimler olmuştur. Bunların başında Kâtip Çelebi gelir. Kâtip Çelebi (1609-

1659) hür düşünce ve hoşgörü düzenini esas alan, dünyanın yuvarlak olduğunu açıklıyan eserler verdikten başka müsbet ilim yolunu göstermiştir. *En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi* adlı eserinde akla dayanan nazari ve ameli bilimlerde gözlem ve deney yolunun esas, doğru ile yanlış ayıran kılavuzun akıl olduğunu ortaya koymuştur. Fakat iktidarını dine dayandıran devlet yapısı içinde Kâtip Çelebi'nin düşünceleri gelişme imkânını ve ortamını bulamamıştır. Bazı girişimlerin önlenmesi bu görüşü pekiştirmektedir.¹

Uçmak, en eski Türk efsanelerinde yer alan bir düşünce, daha doğrusu bir hayaldir. Eski Altay efsanesine göre ilkin yalnız iki varlık bulunmaktaydı: Karahan ve su. Yalnızlıktan usanan Karahan, kişiyi yarattı, onunla birlikte su üzerinde uçmaya başladı. Böylece efsaneye de olsa Türk medeniyetine mal olan uçmak hayalini gerçekleştirme yolunda ilk adım, 10. yüzyıl sonuna doğru Türkistan'ın Farap şehrinde yaşayan Türk bilgini İsmail Cevherî tarafından atıldı. İsmail Cevherî, Nişabur şehrinde camiin minaresine çıkar, vücuduna kanat gibi iki tahta bağlar, halkın gözü önünde, uçacağını, yani hiç kimsenin yapamadığını gerçekleştireceğini söyleyerek kendini boşluğa atar. Ne yazık ki, yere düşerek ölür. Fakat bu yoldaki çalışmalar devam eder. 17. yüzyılda yine bir Türk bilgini, Hezarfen Ahmet Efendi, İstanbul'da, Galata Kulesi'nden kendini boşluğa bıraktı, Boğaz'ı geçerek Üsküdar'da, Doğancılar parkına inerek uçmayı başardı. Ancak dönemin padişahı "Bu adam korkulacak adamdır; istediğini yapar. Böyle kişilerin yaşaması doğru değildir" diyerek Hezarfen Ahmet Efendiyi Cezayir'e sürdüdü. Böylece iktidarını Tanrı'dan aldığını ileri sürmek suretiyle din esaslarına dayandıran devlet, bilim alanındaki ilerlemeye imkân vermedi. İş bununla da kalmadı; sanayileşme alanında bir adım sayılabilecek dikkate değer bir teşebbüs de aynı akibete uğradı.

17. yüzyılda Lagri Hasan, elli okka barut kullanmak suretiyle yedi kollu fişek macunu icadetti, İstanbul'da, Sarayburnu'nda bu fişeğe binerek havalandı, gök yüzünde bir süre kaldıktan sonra yere doğrulurken ellerindeki kartal kanatlarını açarak Sinan Paşa yalısı önünde denize indi. Böylece füze, Bau'dan üç yüz yıl önce bir Türk tarafından yapılmış oldu. Ancak teşvik ve ortam bulunmadığı için girişim olduğu yerde kaldı; gelişme ve ilerleme imkânı sağlanamadı.²

¹ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk Fi İhüyü'l-Ahakk (En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi)*, Hazırlıyan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1972, 190 sayfa.

² İhsan Sungu, *Türk Hava Mecmuası*, Yıl 2, Fevkalâde Nüsha, 30 Ağustos 1927.

Müsbet ilim yolunda ilerlemeyi sağlayabilecek düşünceler önlenirker öte taraftan sanayileşme konusunda birçok güçlüklerle karşılaşıldı. Bursa'da, buhar motoruyla işliyen bir fabrikada, makineli müessesede kimse çalışmak istemediği için başlangıçta işçi bulunamamıştı. Devletin güçlü zamanında bir lütuf olarak verilen imtiyazlar zamanla kapitülasyona dönüşerek sanayiinin kurulmasını önlediği gibi sanayi ürünleriyle rekabet edememek yüzünden el sanatlarının da çöküntüye uğramasına yol açtı.

İmparatorluk döneminde sanayiinin, dolayısıyla müsbet ilmin önemini kavriyanlar gelmemiş değildi. Mithat Paşa 21 Ekim 1284 (1868) tarihinde İstanbul Sanat Okulu'nun açılışında söylediği nutukta sanayiinin kurulması gereğine değinmişti. Ancak elverişli ortamın bulunmaması, meslek adamının yetişmemiş olması, kapitülasyonların baskısı bu alanda gerekli atılımların yapılmasını engellemişti; Avrupa sanayi sayesinde güçlenirken, sömürgecilik hareketiyle dünya hakimiyeti yolunda süratle ilerlerken Osmanlı devleti gücünü yitirmekte devam etti. Bu çöküntü, refahı gereksiz sayan, dinden kaynaklandığı ileri sürülen bir dünya görüşünün toplumu sarması yüzünden daha da hızlandı.

Dinin getirdiği hayatın sonsuzluğu inancı, zaman içinde maddeyi, geniş deyiimiyle, maddi yaşamayı, dünya hayatını hiçe indiren bir telakkiye dönüştü. Günden güne yoksullaşan insan ve toplum, artık gözünü ölüm sonrasına çevirmişti; dünya fanidir, gelip geçicidir, asıl gerçek olan ölümden sonrasıdır; bu dünya bir kervansaraydır, kişi bir kapısından girer, öbür kapısından çıkar. O halde bu dünya için değil, öteki dünya için hazırlanmalıdır. Böyle bir inancı gönül veren insan açısından dünya malının değeri yoktur; dünya malı dünyada kalır. Bu sebeple dünya malına bağlanmamalı, maddi ihtiyaçlar en az düzeye indirilmelidir. Böylece dine izafe edilen yalan dünya görüşü yüzünden hayat bir lokma, bir hırka düşüncesine bağlanmıştır. Devlet de iktidarını Tanrı'dan aldığı için ileri sürdüğü için halkın maddi perişanlığını giderme yoluna başvurmamış, halka değer vermemiş, hizmet devleti olamamış, devleti iktidar sahipleri için bir nimet alanı haline getirmiştir. Oysaki daha 17. yüzyılda Kâtip Çelebi halkın, kitlelerin önemi ve gücü üzerinde durmuştur.

Kâtip Çelebi, akıl, gözlem ve deney yöntemiyle memlekette müsbet ilim çağını açmak girişiminden başka halk ve topluluk konularını işlemiştir. Yurkarda değinilen kitabının Öğütler bölümünde halkın töresinin öğrenilmesini, her çağın gereği ne ise onun yumuşaklık ve sertlikle yürütülmesini,

Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların yumuşaklıkla çözümlenmesini, zamanın ve yerin gereklerinin yapılmasını, ibadete ilişkin hadis ve sözlerin Türkçeye çevrilip halka öğretilmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca halkın örf ve âdetten ayrılmıyacağını, halkla başa çıkılamıyacağını, topluluk gücünün her güçten üstün olduğunu belirtmiştir.

Gerek müsbet ilim gerek halka hizmet konularında Kâtip Çelebi'nin bütün uyarıları etkisiz kalmıştır. Bu da toplumun huzur ve mutluluğu amacına yönelik bulunması gereken hukuk düzeninin, bu büyük kavramın iktidar sahiplerinin saltanatları doğrultusunda yorumlanmasından ve bu yolda uygulanmasından kaynaklanmıştır.

Devlet, dolayısıyla hukuk, topluma hizmet içindir. Ancak iktidarı Tanrı'dan aldığını, böylece dinden oluşan güce dayandığını ileri süren kişi ya da topluluğun hizmet anlayışı, dinin gereklerinin yerine getirilmesini, ibadet hayatının gerçekleştirilmesini sağlamak şeklinde kendini gösterir. Bu görüş içinde halkın iradesine, dünya hayatına, geniş deyimıyla, halkın refahına yer verilmez. Toplumunu saran, dünyanın faniliğine, ölüm sonrasının gerçekliğine ilişkin inanış, bu nitelikteki bir devlet yapısını pekiştiren bir unsur halini alır. İnsanı üstün heyecana ulaştırarak yücelten ibadet, zamanın büyük bir kısmını kaplıyan bir amaç haline geldiği zaman, insanın, dünya etkinlikleri bakımından gücünün azalmasına, maddî hayattan uzaklaşmasına, sonunda toplumun, dolayısıyla devletin zayıflamasına yol açar. Bu yüzden Osmanlı devleti, halktan doğmasına, üstün bir kuvvete sahibolmasına rağmen, zaman içinde, Avrupa'nın maddî gelişmesi karşısında ayakta durmak imkânını yitirmiştir. Bu duruma yol açan bir başka sebep daha vardır.

Osmanlı devletiyle Batı dünyası, ayrı ayrı dinlere mensup topluluklardan oluşur. Bu yüzden Avrupa'da gerçekleştirilen ilerlemeler, ortaya konan maddî eserler, kısacası Batı'nın sanayi medeniyeti, bütünüyle Hristiyan dünyasına maledilmiştir. Bu bakımdan ilim ve sanayi alanındaki oluşumlardan yararlanmak, başka dine mensup topluluklar tarafından ortaya konuldukları için, dine, İslâm dinine aykırı sayılmış, böylece dünyada yeni bir dönem başlatan müsbet ilim ve sanayileşme çalışmaları önlenmiştir. Bu da yanlış ve fakat iktidarın devamına yönelik bir yorumdan kaynaklanıyordu.

Gözardı edilen bir nokta vardı. İslâmiyet okumaya, ilme birinci derecede önem veren bir dindi. Bu bakımdan müsbet ilme dayanan bilgiye ulaşma, İslâmiyete aykırı olamazdı. Ancak iktidar mensupları saltanatlarını devam ettirmek için bu yola başvurmayı önlemekten geri kalmadılar, din gibi, insanın iç hayatının güçlü inanışını kendi yararlarına kullanmaktan vazgeçemediler. İktidarını dine dayandıran devletten başka türlü beklenemezdi.

Bir mesele daha vardı. Batı medeniyeti, tümüyle Avrupalı'nın eseri değildi; yüzyıllar boyu Asya'dan, Türk ülkelerinden Batıya akan bilgi üzerinde kurulmuştu, dolayısıyla insanlığın ortak eseriydi. Bu nitelikteki gelişmeleri izlemek hiçbir şekilde başka dinden olanların yaptıklarını almak sayılamazdı. Bu bakımdan da İslâmiyete aykırı bir durum söz konusu dilemezdi. Özellikle, biraz önce de değinildiği gibi, bilgiye, ilme önem veren bir din yönünden asla bir sakınca yoktu. Buna rağmen tersini ileri sürmek, din gibi büyük bir kavramı sadece iktidarı sürdürme çabası olarak kullanmaktan başka türlü nitelenemez. Bütün bunlar akıl, müsbet ilim ve sanayiden uzak kalınmasına, 1918 felâketine yol açmıştır.

1918'den 1922'e kadar yaşanan olaylar halktan kopan, iktidarının din-den ve Tanrı'dan kaynaklandığını ileri süren bir siyasî iktidarın yarattığı faciaların dikkate değer örnekleridir. Anadolu insanı vatanını ve namusunu kurtarmak için savaşırken İstanbul'daki son iktidar topluluğu, Kuvayı Milliye kahramanlarını ortadan kaldırmak amacıyla istilâcılarla işbirliği yapmak da dahil olmak üzere kendi halkına karşı her türlü yıkıcı vasıtaya başvurmadan çekinmemiştir. O kadar ki millî savaşı halifeye başkaldırma şeklinde yorumlayarak Anadolu kahramanlarının öldürülmesinin din gereği olduğunu ilân etmişlerdir. Bütün bunlar Tanrı'dan geldiği, dinden kaynaklandığı ileri sürülen bir iktidarın mensuplarının son çırpınışlarıydı.

Dinde yararlanmak yoktur; Tanrı'ya inanmak, insanları sevmek ve yüce heyecana ulaşmak vardır. Oysaki Tanrı devletinde din, iktidar, dolayısıyla çıkar, yarar sağlama vasıtası durumuna getirilir. Böyle bir düşünceye dayanan iktidar, başka kaynak aramaz, halkıyla ilgilenmez, zayıf anında çöker. Osmanlı Devletinin son iktidar topluluğunun 1918-1922 dönemindeki durumu budur.

Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılan, sadece son Osmanlı iktidarı olmuştur; Türk milleti yenilmemiştir, tarihin akışını değiştiren Çanakkale zafetinden sonra Anadolu'yu sömürge haline getirmek isteyen savaş galiplerini yurdundan kovmak yolunda harekete geçmiş, İstanbul'daki iktidar topluluğuyla ilgisini keserek kaderine el koymuştur: dernekler kurulmuş, gönüllüler, kimseden emir almadan, cepheye koşmuştur. Böylece oluşan Kuvayı Milliye hareketi, başarıya ulaştıracak dehayla kaynaşarak tarihe malolan Osmanlı devleti, başka bir deyimle, iktidarını Tanrı'dan aldığını ileri süren devlet yerine halktan kaynaklanan, halkın gücüne ve iradesine dayanan yeni bir devlet kurma, memleketi sömürgecilerden kurtarma yolunda adım adım ilerlemiştir.

Kuvayı Milliye, hukuk devleti fikriyle millî mücadeleye başlamıştır. Temmuz 1919'da Mustafa Kemal, Erzurum'da, İstanbul hükümeti tarafından tayin edilen valinin Kop dağlarında öldürülmesini teklif eden delegeye karşı söylediği sözler, hukuk devleti fikrinin ilk belgesi olmuştur:

- Hocam, ne diyorsun? Yol keserek, adam mı vuracağız? Bu memlekette hükümsüz vatandaş öldürülemez. Vatandaş, ancak mahkeme kararıyla cezalandırılır. Devlet adamının böyle düşünmesi lâzımdır.³

Aynı konuda ikinci örnek Eskişehir'den.

Kuvayı Milliyecilerle mücadele için İngilizlerden yardım istenmesi konusunda İstanbul hükümetine teklifte bulunan Eskişehir mutasarrıfı Hilmi Bey 4 Ekim 1919 günü öldürülür. Olay üzerine Kuvayı Milliye komutanı Ali Fuat Paşa,

- İyi yapılmamıştır. Biz böyle kan dökülmesini istemezdik,

demiştir. Konuyla ilgili olarak Süleyman Nazif'in telgrafına Atatürk şu cevabı vermiştir: "Ölü Hilmi Beyi tanımıyoruz. Kendisini öldürenlerle hiçbir ilgimiz yoktur ve olamaz. Öldürme olayı hakkında aldığımız bilgi, millî harekete karşı muhalefet ve girişimlerinden ötürü aşırı bir milliyetperver tarafından öldürülmüş olmasından ibarettir. Her türlü suç ve cinayet işleyenlerin takibinde ve yakalanmasında hükümetin kanunî girişim ve icraatına Kuvayı Milliye'nin bütün varlığıyla yardım edeceği tabiidir. Bu gibi eylemlerden ötürü bizim, sizin gibi üzüntü duyduğumuz belirtmeyi gereksiz sayarım" (sadeleştirilmiştir.)⁴

Başlangıçtan itibaren hukuk devleti ilkesini benimsiyen Kuvayı Milliye, bir yandan vatani istilâcılardan kurtarıırken öte yandan da yeni devleti oluşturma yolunda emin adımlarla ilerlemiştir. Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi toplanmış, 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilân edilerek halk iradesine ve halk gücüne dayanan devleti kurma mücadelesi tamamlanmıştır. Böylece Tanrı'dan kaynaklandığı ileri sürülen devlet dönemi sona ermiş, dinî inançların insanları etkileyen gücünden yararlanarak iktidarı ele geçirme ve bu yoldan edinilen iktidarı devam ettirme yolu kapanmış, onun yerini halkın kurduğu devlet almıştır.

³ Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1997, s. 4.

⁴ Aduan Sofuoğlu, "Heyetü Temsiliye'nin İstanbul'la İrtibatı Kesme Kararı Karşısında Eskişehir Mutasarrıfının Tutumu, *Türk Kültürü Dergisi*, Aralık 1997, sayı 416.

Artık yeni bir dönemin başlatılması gerekiyordu. Hukuk düzeninin bütünüyle halktan kaynaklanan bir yapıya kavuşturabilmesi için dinin, siyasî iktidar vasıtası haline getirilmesine yardımcı olan müesseselerin ortadan kaldırılmasını sağlayacak kanunlara sıra gelmişti.

Cumhuriyet bayramlarında meydanlara asılan yazılar arasında şu cümle yer alır: "İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz." Bu düşüncede Türk toplumunun, Türk devletlerinin özelliği dile getirilir. Gerçekten Türk toplum yapısında imtiyazlı bir sınıf bulunmadığı gibi Türk devletlerini kuranlar ve yönetenler belli üstünlükleri olan bir zümreden değil, halktan gelmiştir. Osmanlı devletinin yapısı da bu nitelikteydi; Osman Bey Kayı aşiretindendi. Yöneticiler de Anadolu'nun dört yanına mensup kişilerdi. Sefere çıkan orduların başında padişah bulunurdu. Bu da savaşın, halkla devlet başkanının kaynaşmasıyla yönetilmesi demekti. Fakat zamanla durum değişti; padişahlar halktan koptular, sarayın sınırlarını aşamaz oldular. Sonunda padişah, istilâcı sömürgecilerle birleşerek halkına karşı mücadele eder duruma geldi. Bu çatışma sırasında padişah taraftarları hukuka dayandıklarını söylediler, ama, daha ilk anda bu çabanın hukukun kötüye kullanılması olduğu anlaşıldı. Onlar Osmanlı padişahının, aynı zamanda halife sıfatını taşıdığını, Tanrı'nın yer yüzündeki gölgesi sayıldığını, halifeye başkaldıranların katli vacip kâfirler arasına girdiğini ilân ediyorlardı. Ancak devletin, siyasî iktidarının görevinin düşmanla işbirliği yapmak değil, memleketi korumak olduğunu bilen halk bu yoruma itibar etmedi, Osmanlı iktidar topluluğundan umudunu keserek mücadeleye devam etti, askerî zaferden sonra iktidarını kurdu. Bundan sonra padişahlık yönetimine hukuken de son vermek gerekiyordu.

Halk iradesine dayanan iktidar 10 Ocak 1337(1921) tarih ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun I. maddesiyle düzenlendi. Bu maddeyle hakiyetin kayıtsız, şartsız millete ait olduğu, idare şeklinin, halkın, mukaddera-tını kendisinin belirlediği esas kabul edilmek suretiyle, hukuk açısından ilâhî iradeye dayandığı ileri sürülen padişah ve halife yönetimine, daha doğrusu iktidarına son veriliyordu. Fakat maddî olay bakımından padişah ve hükümeti İstanbul'da durmaktaydı. Memlekette iki iktidarın, iki hükümetin, özellikle halk iktidarının yanında ikinci bir iktidarın varlığı söz konusu edilemezdi; maddî durum da kesin sonuca bağlanmalıydı. Bu sebeple Türkiye Büyük Millet Meclisi'ince konuyla ilgili olarak iki karar sureti kabul edildi. 30 Ekim 1338(1921) tarih ve 307 sayılı birinci kararda Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiği, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kurulduğu, yeni Türkiye hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine geçtiği, padi-

şahlığın tarihe malolduğu, hukukî açıdan İstanbul'da bir hükümetin bulunmadığı; I-2 Kasım (1922) tarih ve 308 sayılı ikinci kararda Saray'ın ve Babıâli'nin ihanetini gören Türk milletinin Anadolu'da iç ve dış düşmanlarla mücadele ederek kurtuluş gününe ulaştığı, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'yla Türk halkının hakimiyet hakkının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin manevî şahsiyetinde temsil edildiği, bu sebeple millî iradeye dayanmayan iktidarı tanımak mümkün olmadığından İstanbul'da şekil yönünden mevcut bulunan hükümetin 16 Mart 1336 (1920) tarihinden itibaren tarihe intikal ettiği belirtilmiştir. Böylece millet iradesi dışında iktidar bulunmadığı ortaya konulmuş, padişahlığa son verilmiş ardından hukukî düzenlemenin ikinci aşamasına, millet iradesini aşan bir güç gibi görünen halifelğin tasfiyesine geçilmiştir.

Halifelğin kabulünden sonra din esaslarından ayrılmamak bir bakıma Osmanlı devletinin bünyesindeki özellikten kaynaklanıyordu. Çünkü imparatorluğun hakimiyeti altında İslâm toplulukları vardı; onları devlet gücü içinde bir araya getirmek için dinin gerekli olduğu düşüncesi yaygınlaştırılmıştı, Arap ve Fars medeniyetlerinden dil, hukuk gibi bazı unsurlar Osmanlı medeniyetine katılmıştı. İş bununla da kalmadı. Gerileme dönemine giren imparatorluğu, tekrar eski durumuna kavuşturabilmek için İslâmcılık akımı oluşturuldu ve bu akımdan yararlanılmak istendi. Fakat zaman içinde yaşanan olaylardan, bu girişimlerin Türk toplumuna yarar sağlamayacağı anlaşıldı; Birinci Dünya Savaşı'nda ilân edilen cihada hiçbir İslâm ülkesi itibar etmedikten başka Çanakkale'de bir kısım Müslümanlar, sömürgecilerin safında Türk askerine karşı savaştı. Kavmi necip, sade deyimiyile, soylu topluluk olarak adlandırılan Araplar, Filistin cephesinde Türk askerini arkadan vurdu. Böylece İslâmlığın etkisinin kalmadığı belirdi. Cumhuriyet kurulduktan sonra dinden kaynaklandığı öne sürülen esaslara dayandırılan, bu niteliğiyle halk iradesini aşan bir iktidar ya da güç düşüncesinin devam edemeyeceği kesinleştiğinden 3 Mart 1340(1924) tarih ve 431 sayılı kanunla halifelik kaldırıldı ve Osmanlı hanedanı mensupları ülke dışına çıkarıldı, aynı nitelikteki düzenlemelere devam edildi.

Din adamı toplum içinde saygın bir kişiliğe sahiptir, İslâm dininin esaslarını öğretir, dinin iki temel ilkesi, sevap ve günah konusunda önderlik eder, iyiliğe, refaha ve mutluluğa doğru ilerlemede, insanları sevme yolunda Müslümanlara yardımcı olur, kişileri, kötülük işlemekten, acıya ve geriliğe sebebiyet vermekten korur, ibadetle yüceliğe, olgunluğa, madde ötesi heyecana ulaşma yönelişlerini düzenler. Topluma, insanlara böylesine güzel hiz-

metlerde bulunan din adamının daha ilk bakışta belirlenmesi, örnek hareketleriyle kendisini kabul ettirmesi için özel bir kıyafete bürünmesi, sarık sarmak suretiyle her yerde tanınması uygun görülmüştü. Ancak zamanla bu kıyafeti, gerekli şartları haiz olmayanların kullanması yüzünden din adamının kişiliğinin yozlaştırıldığı da bir gerçek halini almıştı. Birçokları, din adamlığının saygınlığını çıkar vasıtası yapmak amacıyla, niteliklerinin elverişli olmamasına rağmen, dinî kisveye bürünmüşlerdir. Çayelili bir yurttaş bu durumu şöyle anlatmıştır:

- Önüne gelen başına sarık sarar, hoca geçinirdi.

Açıklanan durumu önlemek, din adamının saygınlığını korumak, dinî kıyafetin, gerekli şartları taşımayanlar tarafından kullanılması sebebiyle dinin yüceliğini zedeliyecek durumlara meydan vermemek için hukukî bir düzenleme yapmak gerekliliği doğmuştur. Bu amaçla 3 Aralık 1934 tarih ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceği'ne ilişkin kanun çıkarıldı. Bu kanunun I. maddesine göre hangi dine ve mezhebe mensub olursa olsun, din adamları mabet ve ayin dışında dinî kisveleri giyemezler. Ancak her din ve mezhepten bir kişiye mabet ve ayin dışında dinî kıyafet taşıyabilmeleri için hükümet izin verebilir.

Kıyafetle ilgili düzenlemeden sonra din kavramının amacına ve yüceliğine uygun bir ortam oluşturulması için ihtiyaç duyulan şartların yerine getirilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan din duygusunun yaşanması imkânları yaratılmıyordu; dinî inanışlar sebebiyle insanlar olumsuz davranışlarla karşılaşmamalıydı. Öte yandan dinin, toplumun ilim ve fen alanında ilerlemesini, dolayısıyla, imar ve refaha kavuşmasını engelleme vasıtası haline dönüştürülmesi de önlenmeliydi. En önemli mesele bu noktada kendini göstermişti.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, din, insan varlığının güçlü bir duygusu ve itici yönelisidir. Onun içindir ki, tarih boyunca iktidara geçmek, iktidarda kalmak, toplumları hakimiyetleri altına almak isteyenlerin, tutkularını, düşüncelerini gerçekleştirmek, nimetleri ele geçirmek amacıyla dini vasıta olarak kullandıkları, bu sebeple toplumlara büyük ölçüde zarar verdikleri görülmüştür. Osmanlı iktidarının akibeti bunun canlı bir örneği halinde tarihte yer almıştır. Yaşanan acı olaylar dinin her türlü siyasî emellere, kişi çıkarlarına ulaşmanın yolu haline getirilmesini önlemeyi gerekli kılmıştır. Yeni Türk devleti kurulduktan sonra konuya ilişkin hukukî düzenlemelerin yapılması zorunluluğu doğmuştu.

10 Ocak 1337(1921) tarih ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda dinle ilgili bir hüküm yoktu. Ancak hukukî işlemlerde, kanun ve nizamnamelerin tanziminde fıkıh ve hukuk hükümlerinden zamana uygun olanların esas alınacağı belirtilmiştir (Madde: 7). Böylece eski hukuktan, zamana uymak şartıyla yararlanma yönteminin kabul edilmesi, hukuk tefekkürü alanında, açık anlatımla, lâikliğe doğru atılmış önemli bir adım sayılabilir.

20 Nisan 1340 (1924) tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda devletin dininin İslâm dini olduğu ve mecliste milletvekili yemininin "... val-lahi" kelimesiyle sona ereceği hükümleri yer almıştı (Madde: 2, 16). Ancak 10 Nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Madde-lerini Muaddil Kanun'la lâiklik yolunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu cümleden olarak 491 sayılı kanun metnindeki "Türk Devleti'nin dini, İslâm dinidir" cümlesi, yine aynı kanunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görevleri arasında geçen "...ahkâmı şer'iyenin tenfizi" ibaresi, milletvekili yeminindeki "... vallahi" kelimesi çıkarılmış, gerek cumhurbaşkanının, gerek milletvekili yeminlerinin "... namusum üzerine söz veririm" şeklinde tamamlanması hükme bağlanmıştır. Bu düzenlemelerin sonucu olarak 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 sayılı kanunla Türk devletinin lâik bir devlet olduğu hükmü getirilmiştir.

Aslında lâiklik, gerçek deyiimiyle, lâik hukuk, 10 Ocak 1337 tarih ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'yla hukuk hayatımıza girmişti. Bu kanunun I. maddesinde yer alan "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" hükmü, lâik hukukun kabulü anlamını taşımaktadır. Çünkü lâik olmayan devlet düzeninde, hukukun, dolayısıyla, siyasî iktidarın kaynağı millet değil, genel deyiimiyle dindir. Lâik hukukta ise, hukukun, iktidarın kaynağı halktır, halkın iradesidir. Bu bakımdan hakimiyetin kayıtsız, şartsız millete ait olması, hükmünün Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda yer alması, dine dayanan hukukun, bu nitelikteki siyasî iktidarın terk edilmesi, onun yerine, halk gücünün, halk iradesinin sonuç olarak lâik hukukun getirilmesi demektir. Bu suretle başhyan lâiklik hareketi, zaman içinde yapılan düzenlemelerle gelişmiş, 5 Şubat 3115 sayılı kanunla lâik devlet yapısı için gerekli işlemler tamamlanmıştır.

Görülüyor ki, devlet hayatımızda lâik hukukun kabulü, Batı dünyasından yapılan bir taklit niteliğinde değildir; Türk milletinin uzun mücadelesinin gelecek açısından gerekli kıldığı bir aşamadır; birden değil, zaman içinde gerçekleşmiştir. Yaşanan odur ki, din ve hukuk kavramlarını istek ve tutkuları doğrultusunda yorumlayanlar ve uygulayanlar, devleti, sadece, ken-

dileri için nimet, çıkar vasıtası haline getirmişlerdir. Bu tür hukuk ve din anlayışı, toplumları zayıf düşürdükten başka sanayi döneminde ülkelerin sömürgeleştirilmeye elverişli bir ortama sürüklemiştir.

Sömürgeciliğe dayanan Batı dünyası için Asya ve Afrika kıtalarında kaynak ve pazar düzenininin kurulması ve yaşatılması bakımından devlet şekillerinin büyük bir önemi vardır. Çünkü sömürgelerdeki iktidarların, Batılının menfaatiyle uyum halinde bulunması gerekir. Bu açıdan en iyi devlet şekli, kuşkusuz, iktidarı, halka hizmet vasıtası değil, kendisi için nimet yolu sayan siyasî ve dinî topluluktur. Onun içindir ki, Batılı sömürgeciler, devleti, nimet kuruluşuna dönüştüren bir din ve hukuk anlayışına dayanan iktidarları desteklemiştir. Kuvayı Milliye, Avrupa dışında böyle bir düzeni gerçekleştirmek yolunda yürüyen Batı'yla savaşmış, dini siyaset dışında tutmak zorunluluğu dolayısıyla başlangıçtan itibaren millî hakimiyeti ve millî hakimiyetin temel unsurlarından olan lâik hukuku kabul etmiştir. Bu bakımdandır ki, anayasa hükümleri arasında lâikliğe yer verilmesi hayatî bir nitelik taşımaktadır.

Lâikliğin kabulünden sonra zaman içinde dinin, yeniden iktidar vasıtası olarak siyaset sahnesine getirilmesini önlemek için bazı hukukî düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. Bu amaçla 24 Temmuz 1953 tarih ve 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun'un I. maddesinde "Siyasî veya şahsî nüfuz veya menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dinî hisleri yahut dince mukaddes tanınan şeyleri veya dinî kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapmak veya telkinde bulunmak cezaî müeyyideye bağlanmıştır. Bu kanunu yürürlükten kaldıran 12 Nisan 1991 tarih ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun I. maddesiyle Cumhuriyetin niteliklerini, siyasî, hukukî, sosyal, lâik ve ekonomik düzenini değiştirmeğe yönelik eylemler yasaklanmıştır. Bu düzenlemelerle Cumhuriyet ve lâik hukukun, dolayısıyla hizmet devletinin korunmasına devam edilmiştir. Devlet yapısına ilişkin bu düzenlemelerin önemli bir sebebi vardı.

Yeni Türk devleti çetin meseleler karşısındaydı. Yüzyıllar boyu sürüp gelen bitmeyen savaşlar yüzünden Anadolu'nun maddî varlığı tükenme noktasına dayanmış bulunuyordu. Memleketin imarını, halkın refahını gerçekleştirme şartlarından biri de lâik hukuk, lâik devletti.

Lâik hukukta, lâik devlette esas iktidarın kaynağının kesin bir şekilde belirlenmiş olmasıydı; iktidarı, dine, ilâhî iradeye dayandıran görüş, yerini millet iradesine terketmişti; dinî duygular iktidar vasıtası olarak kullanılamıyacak,

devlet, kendisini vareden toplumun hizmetinde olacak, devlet işleri, kamu hizmetleri din esasına göre değil, memleket ihtiyaçları çerçevesinde yürütülecekti. Din yönünden devletin görevi, insanların, inanç dünyalarını gerçekleştirmelerinin ortamını hazırlamaktı; yurttaşlar dinlerinde, vicdanî hayatlarında bütünüyle serbest olacak, devlet, sadece onlara bu imkânı sağlayacak, ancak dinin şahsî nüfuz, çıkar ve iktidar vasıtası haline getirilmesine meydan vermiyecektir; devlet, din kurallarına göre yönetilmeyecektir. Böylece millî hakimiyetin gerekleri yerine getirilecektir. Çünkü millî hakimiyetin temel şartlarından biri inanç serbestliği olmakla birlikte iktidarın kaynağının din değil, halk olmasında toplanıyordu.

Tarihî bir gerçektir ki, dine, ilâhî iradeye dayanma iddiası, madde ötesi yüce duyguların, iktidarı ele geçirme ve devam ettirme tutkusunu gerçekleştirmeye amacına yöneliktir; başka bir deyimle, iktidarlarının dinden ve ilâhî iradeden kaynaklandığını ileri sürenler, aslında, anılan iki büyük kavramı, sadece, kendi çıkarları için vasıta olarak kullanmaktadır. Bu yapıdaki devlete, iktidara hakim güç millet değil iktidar mensuplarıdır; memleketin kaynakları iktidar sahipleri için nimet alanıdır. İktidarın halktan değil, dinden, ilâhî iradeden geldiği düşüncesinde olanların, emri altında bir yığın saydıkları halka karşı hizmet, hesap verme gibi yükümlülükleri ve sorumlulukları yoktur. Onlar için görev, iktidarlarının kaynağı olduğunu ileri sürdükleri dinin gereklerinin, dine izafe edilen kuralların yerine getirilmesidir. Böyle bir yorumdan hareket eden iktidar mensubu bakamından halka hizmet zorunluluğu bulunmamaktadır; halka hizmet onun takdirine bağlı, daha doğrusu, onun takdiriyle sınırlı bir lütüftür; hizmet konusuna ilişkin olarak halkın isteği, ihtiyacı dikkate alınmaz. Ona göre halk kuldur; iktidar üzerinde etkili değildir, emirleri yerine getirmekle yükümlüdür; hesap sorma yetkisine de sahip değildir. Oysaki cumhuriyet düzeninde, lâik hukukta iktidar sahibi olan halkın daima hesap sorma yetkisi vardır. Atatürk daha Sivas Kongresi'nde yeni devletin dayandığı ilkelerinden birinin halkın, milletin hesap sorma yetkisi olduğunu belirtmiştir. Prof. Dr. Şükrü Elçin, "Hacı Derviş'ten Duyduklarım" başlıklı hatıra yazısında bu konuda dikkate değer bir örneği nakletmektedir.

Hacı Derviş, Sivas Kongresi sırasında Atatürk'ün hizmetinde bulunan bir kişidir. Şimdi Hacı Derviş'ten, hatıralarının konumuzla ilgili bölümünü dinliyelim:

"Atatürk pantolonunun cebinden örme bir para kesesi çıkardı. Bütün paraları önündeki masanın üstüne döktü,

- Al bunları, çarşıya git, bana çok büyük bir hesap defteri satın al, gel.

Ben acele çarşıya gittim. Dükkân dükkân dolaştım; sonunda Balkan Harbi'nde bir manifaturacının İstanbul'dan getirip kullanamadığı defter koltuğumda liseye döndüm.

Gazi, yarından itibaren bütün masrafları kuruşu kuruşuna bu deftere yaz emrini verdi. Heyecanım geçmişti. Cesaret ettim, "Paşam bu hengâmede senden kim hesap sorabilir, deyince,

- Çocuk, bir gün gelir, millet benden de başkasından da tek tek hesap sorar,

şeklinde konuştu. Gazi Sivas'tan ayrılırken isteği üzerine o defteri teslim ettim."⁵

Atatürk'ün bu sözleri de göstermektedir ki cumhuriyet ve lâik hukuk düzeninde hakim güç, iktidarın sahibi halktır, millettir; hukuk halk iradesi doğrultusunda şekillenecek, devlet, halka, millete hizmetle yükümlü ve sorumlu olacaktır. Onun içindir ki Kuvayı Milliye sonunda halkın gücü ve iradesiyle kurulan devletin şekli cumhuriyet olmuş, lâik hukuk gerçekleştirilmiştir. Anadolu'nun imarı ve halkın refahı da ancak böyle bir düzenle sağlanabilirdi. Bu yolun açılması ise ancak musbet ilim ve sanayileşme hareketini başlatmakla mümkündü. Ancak yapılacak atılımın yönü belirlenmiş oluyordu: Cumhuriyet, lâik hukuk, müsbet ilim ve sanayileşme.

Atatürk Millî Mücadele'nin başından itibaren ilmin önemi ve değeri üzerinde durmuştu. Samsun'da 22/9/1924 tarihinde öğretmenler toplantısında yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşî ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir."⁶ Aynı düşünce Atatürk'ün 10. Yıl Nutku'nda da yer almıştır.: "Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meşale müsbet ilimdir."

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, müsbet ilmin amacı gözlem ve deney yoluyla tabiat kanunlarına ulaşmak suretiyle tabiata, tabiat kuvvetlerine hakim olmak, tabiat kaynaklarını kullanmaktır. İmar ve refahın yolu budur. Atatürk

⁵ Şükrü Elçin, "Hacı Derviş'ten Duyduklarım", *Türk Kültürü Dergisi*, Kasım-Aralık 1980, sayı 217.

⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, Ankara 1952, s. 197.

konu üzerinde şöyle diyordu: "Natür, insanları türetti, onları kendine tapırdı. Ancak insanların dünyada yaşayabilmeleri için onların tabiata egemenliğini şart kıldı. Tabiata egemen olmasını bilmiyen yaratıklar, varlıklarını koruyamamışlardır. Tabiat onları kendi unsurları içinde ezmekten, boğmaktan, yok etmekten ve ettirmekten çekinmemiştir."⁷

Devletin görevi, memleketi iç ve dış tehlikelerden korumak, ülkeyi imar etmek ve yurttaşları refaha kavuşturmak, mutlu bir geleceğe kavuşma doğrultusunda barış içinde yaşatmaktır. Bunun yolu da Atatürk'ün işaret ettiği gibi müsbet ilmin sağladığı bilgileri kullanarak tabiata, tabiat güçlerine ve kaynaklarına hakim olmaktır. Yeni devletin kuruluşunda bu amaca varabilmek için tarihte topluma hakim olan dünya görüşünü değiştirmek, müsbet ilmin dayandığı düşüncelere, özellikle, tabiat kanunlarına varmayı mümkün kılacak bir öğretim ve eğitimi gerçekleştirecek hukukî düzenlemeleri yapmak şarttı.

Orta Çağ Türk düşünce hayatına hakim olan dünya görüşü tasavvufî ve dinden kaynaklanıyordu. Türk tasavvufu, düşünce düzeni olarak, insanın oluşunu, yapısını açıklıyan esasları kapsar. Devriye felsefesine göre insan, canlılar dünyasının son halkasıdır, bu sebeple varlığındaki yıkıcı yönelişler son derece etkili durumdadır. Fakat kişi, manevî hayatıyla bu güçleri buyruğu altına alarak yücelir, kâmil insan, olgun insan düzeyine yükselir. Böylece maddeden ruha doğru giden yolda ilerleyen insan maddeye, madde dünyasına hakim bir nitelik kazanır ve yaratıcı güce ulaşır. Tasavvuf düşüncesiyle maddeye hükmeden yaratıcı insan, kültüründen gelen mücadele ruhuyla yenilmez bir düzeye ulaşır. Orta Asya'dan Anadolu'ya akan Türk insanı, bu temel üzerinde Orta Çağ'da, Anadolu'da zengin bir medeniyet, muhteşem bir devlet kurmuştur. O kadar ki değişik dil, kültür ve dinlere mensup topluluklar bu devletin adalete ve hoş görüye dayanan yönetimi altında yüz yıllar boyu barış içinde yaşamışlardır. Batı dünyasının zulmünden kaçanlar kurtuluşu bu devlete sığınmakta bulmuşlardır. Ne var ki yukarıda değindiğimiz gibi, Avrupa'daki gelişme karşısında gerekli tedbirleri almıyan Osmanlı devleti, zaman içinde çökmüştür. İlim alanında gerekli ilerlemeyi yapamamak, üretim düzenini değiştirememek yüzünden meydana gelen yıkılış sebebiyle toplum, maddî gücünü yitirmiş, geçmiş yüzyılların göz kamaştırıcı refahının yerini perişanlık almıştır.

---

⁷ *Ag.e.*, II. s. 275.

Maddî çöküntü dünya görüşünü etkilemiş, yaşanan hayatı sadece ölüm sonrasına hazırlık dönemi sayan ölgün bir düşünce, tasavvufun yaratıcı niteliğini ortadan kaldırmış, sanat erbabının boş zamanlarını değerlendirdiği tekkeleri, kişiyi dünyadan uzaklaştıran bir perişanlık odağı haline getirmiş, okulların ve eğitimin, din sınırlarını aşarak müsbet ilim düzeyine ulaşmasını sağlamamıştır. Cephelerden zaferle dönen savaşçıların kurduğu devlet bu durumun devamını kabul edemezdi. Harap bir vatan, türlü hastalıklarla boğuşan bir toplum devralan yeni devletin manevî bakımdan olduğu kadar maddî bakımdan da yurttaşları mutluluğa götürecektir bir dünya görüşünü hakim kılması, Türk insanının yaratıcı gücünü imar ve refah doğrultusunda harekete getirmesi gerekiyordu. Bu bakımdan amaca ulaşmayı engelliyen kuruluşları ortadan kaldırmak zorunluluğu vardı. Eğitim ve öğretimin müsbet ilim esaslarına dayandırılması için 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunuyla bütün bilim ve eğitim kurumları, Şer'îye ve Evkaf Nezareti'yle özel vakıflar tarafından yönetilen medrese ve okullar Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. 30 Kasım 1341 (1925) tarih ve 677 sayılı kanunla tekkelerin ve benzeri nitelikteki türbelerin kapatılması, türbedarlıkların kaldırılması suretiyle lâik hukukun gerekleri yerine getirilmiştir. Böylece Türk toplumunun eski gücüne kavuşmasını sağlayacak hukukî tedbirlerin alınmasına devam edildi.

Bir noktayı tekrar açıklamakta yarar görmekteyiz.

Gerek Cumhuriyet, günümüzdeki deyişle, demokrasi, gerek lâiklik Batı'dan alınmış, Avrupa'nın taklidi suretiyle meydana getirilmiş kuruluş ve düşünceler, daha doğrusu, hukuk düzeni değildir; ikisi de doğrudan doğruya Türk medeniyetinin eseridir. Unutmamak gerekirdi ki Türk devlet başkanları ve yöneticileri belli bir imtiyazlı sınıftan değil, toplumun içinden gelen halk çocuklarıdır. Türk devletleri daima halk iradesine dayanmıştır. Halkın iradesini, halkın gücünü yitiren, daha doğrusu halka dayanan bir iktidar olmaktan uzaklaşan her Türk devleti yıkılmıştır, yerini yine halk tarafından kurulan yeni devlete terketmiştir. Yukarıda değinilen Prof. Dr. Şükrü Elçin'in Sivas Kongresi'yle ilgili mektubünde Atatürk'ün bu konudaki sözleri yer almaktadır. Hacı Derviş, arkadaşlarının kötümserlik yansıtan konuşmalarını naklettiği zaman Atatürk'ün Türk ve İslâm devletlerinden misaller getirerek manevî havayı tazelediğini ve şöyle dediğini anlatmaktadır: "Bir Türk devleti battığı zaman, tarihte, mutlaka ikinci bir Türk devleti kurulmuştur." Millî Mücadele döneminde de öyle olmuş, yıkılan Osmanlı devleti yerine Türk halkı yeni devleti, Cumhuriyeti kurmuştur. Cumhuriyetin, toplumda bir sar-

sını yaratmadan, bayram havası içinde ilân edilmesi, gerçekleştirilmesi, Türk medeniyetinin halkçı niteliğinden kaynaklanmıştır. Lâik hukukun temelinde de Türk medeniyetine hakim olan hoşgörü düşüncesi yatmaktadır.

Bilindiği gibi Türk medeniyetinde hoşgörü esastır. Ahilikte hangi dinden olursa olsun, insanları sevmek, temel yönelişlerden, değerlerden biridir. Mevlâna, din ve mezhep ayrılığı gözetmeksizin, bütün insanları dergâhına çağırır, Yunus Emre'nin şiirlerinde dine izafe edilen katı inanışları iğneleyen bir hava hakimdir. Türk devleti içinde değişik dinlere bağlı insanlar uyum ve barış içinde yaşamışlar, hepsi de dinlerinin gereklerini serbestçe yerine getirmişler, hiçbir engelle, hiçbir güçlkle karşılaşmaksızın ibadetlerini yapmışlardır. Orta Çağ'da aynı dönemlerde Avrupa'da insanlar, din ve mezhep ayrılıkları yüzünden akla gelmedik işkencelere maruz kalmışlardır. Orta Çağ da dahil olmak üzere Türk medeniyeti tarih boyunca hoşgörüye, hukukî deyişle, lâik düşünceye dayandığı için, yeni Türk devleti lâik hukuku kolayca gerçekleştirmiştir.

Lâikliği kabul etmeyen, dinî duyguları iktidar doğrultusunda yorumlayan ve uygulayan devletler, yurttaşların maddî ve manevî yönden gelişmelerini sağlamadıktan başka yaşantılarında ölüm sonrasına hazırlanmanın hakim duruma gelmesine yol açarlar. Bu sebeple de sanayileşmiş Batı ülkelerine bağımlı olmaktan kurtulamazlar. Lâik devlette ise yurttaşların din hayatı da dahil olmak üzere maddî ve manevî unsurlarıyla dünya yaşantısı doğrultusunda güçlenmelerinin ve yükselmelerinin ortamı oluşturulur, sanayileşmiş Batılı ülkelerin etkisi altında kalmalarına meydan verilmez. Cumhuriyet'in ve lâik hukukun kazandırdığı nimetlerden biri de budur. Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk milletinin 13 milyonluk bir toplumdaki 63 milyonu aşan genç, dinç ve sağlam bir millet yaratması, Anadolu'yu geniş ölçüde imar etmesi, Cumhuriyet ve müsbet ilme dayanan lâik hukuk sayesinde gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda Türk medeniyetinin hakim niteliği olan hoşgörü daha canlı bir şekilde yaşamayı mümkün kılan bir ortama ulaşılmıştır.

Sonuç olarak belirtmek isteriz ki, Atatürk'ün büyük eserinin belirgin niteliği, Türk medeniyetine dönüşü gerçekleştirmesi, yabancı unsurlardan arındırılmış millî bir medeniyet ve bütün insanlığı kavrayacak bir dünya medeniyeti çağını açmış olmasıdır. Cumhuriyet'in 75. Yılı böylelerine engin bir heyecanla kutluyoruz.